

З.І. Зайцева
(м. Київ)

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКИХ КАФЕДР У ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вивчення вищої школи цісарсько-королівської Австро-Угорщини має давню і доволі різноманітну в мовному та жанровому планах історіографічну традицію. Не становить винятку й історія Чернівецького університету. Бібліографічний покажчик “Чернівецький університет (1875–2000)” зафіксував назви 2562 публікацій. Вагомий внесок у наукове висвітлення історії університету внесли А.Норст, Р.Вагнер, Є.Приходько, В.Ботушанський, О.Масан, С.Осачук та ін. Разом з тим у працях українських істориків, які намагаються синтетично представити університетську проблематику в українському національно-освітньому і науковому русі, Чернівецькому університету доби його німецькомовного статусу відводиться пропорційно невідповідна значенню і ролі цієї науково-педагогічної інституції увага. Метою даної розвідки є висвітлення ролі університетського чинника у культурній інтерференції поліетнічного краю, впровадження у історіографічний обіг недостатньо відомих аспектів національно-культурного розвитку напередодні доби українського державотворення.

Потреба створення університету в австрійській Буковині вперше артикулювалася на політичному рівні у час революції 1848 р. Згодом це питання не раз порушувалося перед Віднем місцевими адміністративними структурами, зокрема в 1851, 1868 та 1869 рр. Проте лише у рік відзначення 100-літнього ювілею приєднання Буковини до Австрії воно набуло позитивного розв’язку. 14 та 20 березня 1875 р. рішення про створення університету в Чернівцях почергово ухвалили дві палати віденського парламенту, а 31 березня імператор Франц-Йосиф окремих маніфестом санкціонував його відкриття.

Звісно, що без старань буковинської інтелігенції й політиків і зокрема енергійного депутата крайового сейму і віденського парламенту Костянтина Томащука ця подія могла й не відбутися. У той час на відкриття університетів претендувало кілька міст і національних громад імперії. Чехи домагалися заснування поряд з існуючим у Празі німецьким свого національного університету, італійці – у Трієсті, словенці – у Гориці або Любляні, німці у Зальцбурзі. З бюджетних міркувань уряд мав намір відкрити тоді лише один університет. Головним конкурентом Чернівців виступав Зальцбург, оскільки там збереглася низка дослідних установ від діючого в місті впродовж 1623–1810 рр. університету.

Окрім ювілейного фактора політичного характеру головним аргументом буковинців, з яким уряд не міг не рахуватися, було те, що приблизно 400 потенційних студентів – випускників гімназій у Чернівцях, Сучаві та двох німецьких гімназій у Львові й Бродах – мали труднощі із вступом до німецькомовних вищих навчальних закладів. Територіально найближчим із тодішніх університетів (після колонізації з 1871 р. Львівського) знаходився у Відні. Брався до уваги також брак кадрів для місцевої адміністрації, потреб освіти, фармації, банківської справи, промисловості та ін.

Отже вищий навчальний заклад у Чернівцях, який отримав офіційну назву “*Чернівецький імператорський і королівський імені Франца-Йосифа університет*”

відкрився як німецький. Головна місія, що покладалася на нього, – нести культуру й цивілізацію на найвіддаленіший східний край держави, виховувати молодь у дусі симпатії до Австрії. Ці тези звучали як аргументи з уст депутатів віденського парламенту від Буковини, яких тоді було всього 8¹ і яким доводилося шукати вагомій підтримки свого проекту з боку німецької парламентської більшості. Лунали вони також на урочистостях, присвячених заснуванню університету, та в німецькомовній пресі Європи загалом.

За заслуги у заснуванні університету К.Томашук був призначений професором цивільного права й обраний першим ректором². У цій якості він проводив урочистості з нагоди відкриття нового храму науки, на які прибули міністр освіти і культів, представники різних університетів.

Цікаві враження від святкування офіційного відкриття університету 4 жовтня 1875 р. передав у своїх спогадах Олександр Барвінський. З групою галицьких народоців він був запрошений на урочистості й гостював в Ісидора Воробкевича. Після урядових заходів та архієрейського богослужіння в православній кафедрі для численних гостей святкувань у другій половині дня відбулися народні ігрища й танці (“Volkfest”) у міському саду. “Се було вельми цікаве видовище, бо тут зібралися численні групи селян (мужчин, молодичь і селян) в святочних одягах народних, так що се була справдешня жива народна вистава. Були тут з різних околиць краю крім наших буковинських гуцулів і волохів, мадари (секлери), липовани (звані у нас кацапами), німці, вірмени – а все те представляло вельми живописну картину.”³

Мемуарист зазначав, що на Буковині українська свідомість була тоді ще надто слабка, русинська інтелігенція орієнтувалася на інонаціональні зразки культури, переважали москвофільські або австрофільські настрої. Це було видно із промов на зборах інтелігенції у національно-культурному клубі “Русская беседа”, очолюваному священиком В.Проданом. О.Барвінський, щоб прищепити, як він пише, “ідею народної і письменської єдності усієї України-Руси”, запропонував особисто Воробкевичу розпочати видання альманаху, в якому друкувалися б твори буковинських, галицьких та східноукраїнських письменників. Буковинський альманах почав виходити під назвою “Руська хата” і друкуватися у друкарні Товариства ім. Шевченка у Львові⁴. Однак, не маючи широкої читацької аудиторії та за браком коштів, він проіснував недовго.

Національне самовизначення буковинських русинів відбувалося із запізненням. Попри інші обставини, причиною цього було також те, що процес кристалізації їх національної ідентичності проходив на фоні так званого буковинізму – яскраво вираженої регіональної свідомості. Її живили як поліетнічне середовище, так і той факт, що край, опинившись за умовами Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р. у складі Австрійської імперії, отримав тривалу, приблизно на півтора століття, мирну передишку. Припинення воєнних дій на території Буковини, які в попередній період виснажували й обезлюднювали край, модернізаційні процеси у дусі західноєвропейської лібералізації, толерантна національна політика Відня – все це в сукупності мало наслідком формування з одного боку буковинізму – своєрідного регіонального менталітету, а з іншого, – возвеличення у масовій свідомості Габсбургів, творення так званого австрійського міфу. Прикметно, що в час Першої світової війни, коли обговорювалися 14 пунктів американського президента Вудро Вільсона, одна з румунських газет Буковини назвала Франца-Йосифа, захищаючи його від критики, “батьком народів Австро-Угорщини”.

До Першої світової війни українці мали у краї понад 200 початкових шкіл,

три гімназії (у Чернівцях, Кіцмані та Вижниці), реальне училище у Вашківцях, учительську семінарію в Чернівцях, кілька професійних шкіл – у Кіцмані, Вижниці, Сторожинці. У Чернівецькому університеті, що мав три факультети (юридичний, теологічний і філософський) діяли кафедри української мови та літератури, славістики, історії Східної Європи. На теологічному факультеті частина предметів викладалася українською та румунською мовами. Склад викладачів, як і студентів університету, був багатонаціональним. У 1913/14 навчальному році 36% його студентів становили євреї, 26% – румуни, 25% – українці, 7 – поляки, 2% – німці, 4% – представники інших національностей⁵.

Звісно, що позиції українців у Чернівецькому університеті були значно слабшими, ніж у Львівському. Однак і тут із самого початку його заснування практикувалося викладання рутенської (української) мови. Справу започаткував секретар університету Клим фон Ганкевич, якого призначили суплентом (помічником) з даного предмета. Його вступна лекція до університетського курсу й розвідка про систему наголосів у санскритській, грецькій та українській мовах була видана в Чернівцях в 1875 р. Наприкінці 1876 р. за пропозицією славіста Ф.Міклошича (1813–1891) професором цієї кафедри став Гнат Онишкевич. Після його раптової смерті в 1883 р. кафедра залишалася два роки вакантною⁶. Кандидатури Є.Желіховського та І.Верхратського, які викладали у гімназіях, не влаштовували Ф.Міклошича. Як про можливого претендента говорили і про О.Барвінського, однак прямих свідчень про його конкретні кроки у цьому напрямі не залишилося. Ф.Міклошич після кількох візитів до Відня С.Смаль-Стоцького – випускника Чернівецького університету й недавнього студента Г.Онишкевича – зупинився на його кандидатурі. За допомогою віденського професора та завдяки власній працьовитості С.Смаль-Стоцький швидко пройшов процедуру габілітації (складний, кілька ступеневий процес, що завершувався присвоєнням звання приват-доцента) у Віденському університеті. Розробивши під керівництвом Ф. Міклошича лекційний курс, він у жовтні 1885 р. повернувся у Чернівці екстраординарним професором кафедри української мови та літератури⁷.

У липні 1897 р. Міністерство освіти затвердило статут студентського наукового семінару професора С.Смаль-Стоцького. Він передбачав усні доповіді та письмові розвідки студентів, премії студентам у розмірі 50 *гульд.*, формування спеціалізованої бібліотеки. На заняття відводилося по 2-3 години на тиждень⁸. У розкладі зазначалося, що семінар вільний для відвідування і працює без сплати внесків студентами⁹. Кошти на поповнення підручної бібліотеки не виділялися централізовано, станом на 1900 р. вона налічувала 127 томів¹⁰. С.Смаль-Стоцький мав незаперечний педагогічний та науковий авторитет. Його лекції високо оцінювали Іван Франко, Ольга Кобилянська, які мали нагоду слухати професора у Чернівецькому університеті. І.Франко, ділячись з М.Драгомановим враженнями від лекцій С.Смаль-Стоцького, писав, що їм властивий “європейський метод науковий”¹¹. Чернівецький професор був членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, з листопада 1910 р. очолював Українське історичне товариство у Чернівцях, 14 листопада 1918 р. був іменований академіком-фундатором Української Академії наук у Києві.

Кафедри історичного профілю були утворені в Чернівецькому університеті за традиційною схемою австрійських університетів. У початковий період його функціонування на філософському факультеті діяли кафедри історії Австрії та загальної (всесвітньої) історії. У лютому 1895 р. приват-доцентом кафедри загальної історії Чернівецького університету став В.Мількович. З цього приводу

С.Смаль-Стоцький зауважував, що рік його деканства на філософському факультеті був щасливим для русинів: у 1895 р. габілітувалося двоє русинів – історик В.Мількович і філолог О.Колесса¹². В. Мількович у 1894 р. був одним з реальних претендентів на кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті.

Невдовзі серед професорів-істориків Чернівецького університету виник план відкрити кафедру історії Східної Європи з призначенням на неї професором В. Мільковича, кандидатуру якого, зважаючи на знання ним слов'янських мов та тематику його наукових публікацій, вважали цілком відповідною. Потреба у новій кафедрі офіційно обґрунтовувалася, по-перше, географічним розташуванням університету й відповідно необхідністю задоволення інтересу студентської молоді православного віросповідання до історичного минулого краю. По-друге, неможливістю організації вивчення слов'янської та візантійської історії й культури у межах кафедри всесвітньої історії.

Шукаючи корпоративної підтримки цього проекту, факультет і особисто професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького університету Зігмунд Герцберг-Френкель та й сам В.Мількович розпочали листування з професором кафедри історії Східної Європи Віденського університету, балканознавцем за фахом і чехом за походженням Костянтином Їречек (1854–1918). Він мав авторитет провідного спеціаліста у даній галузі історичної науки, з 1907 по 1918 р. керував семінаром зі східноєвропейської історії, який до середини 30-х рр. XX ст. був одним з привабливих осередків для початкуючих науковців з Галичини, Буковини, південнослов'янських теренів.

К.Їречек підтримав ідею утворення кафедри історії Східної Європи у Чернівецькому університеті та кандидатуру В.Мільковича, з яким був особисто знайомий. Він дав позитивну оцінку публікаціям В.Мільковича, зокрема з історії Крайни, Польщі й малоросійських земель, особливо відзначив видану ним археографічну збірку “Монументи Ставропігійного інституту”. Свій відгук віденський професор завершив констатацією, що В. Мількович є здібним істориком¹³. У 1898 р. В.Мількович безперешкодно отримав посаду екстраординарного професора кафедри історії Східної Європи. Проте міністерство освіти з невідомих причин затвердило дуже несприятливі для нього умови нарахування платні. В.Мількович політизував ситуацію, вважаючи її наслідком інтриг німців та євреїв з наміром зашкодити кар'єрному просуванню слов'ян.

Цікаво, що В. Мількович запропонував К.Їречеку разом видавати німецькою мовою журнал під назвою “Історія Східної Європи”. Зразком, на його думку міг бути “Archiv für slavische Philologie” – міжнародний славістичний часопис В.Ягича. К. Їречек висловив сумніви щодо реалістичності цього задуму і, посилаючись на зайнятість, відмовився від пропозиції. Таке видання було б цінним для інституціоналізації національних історіографічних шкіл слов'янських народів Австро-Угорщини та сприяло б підвищенню ваги відповідних кафедр.

З 1900 р. почалося просування В.Мільковича на посаду ординарного професора кафедри історії Східної Європи. З.Герцберг-Френкель знову просив К.Їречек конфіденційно висловитися про рівень нових публікацій В.Мільковича, щоб можна було порушити справу створення для нього ординаріату. Своє прохання З.Герцберг-Френкель мотивував тим, що йому бракує знання української мови, якою В.Мількович друкував частину праць, а професорові-славісту Ом.Калужняцькому – фахових знань, щоб оцінити професійні досягнення В.Мільковича. “Ми не хочемо ані надавати йому ординаріат, якщо він його не заслуговує, ані змушувати його чекати на пропозицію бодай годину довше, якщо він його заслуговує. Ми

беззастережно керуємося об'єктивністю й справедливістю”, – писав від імені факультету З.Герцберг-Френкель¹⁴. Однак через те, що після одержання екстраординаріату В.Мількович опублікував лише кілька статей у газетах, справа загальмувалася на кілька років.

У травні 1904 р. на підставі позитивного відгуку К.Іречека на коректурний відбиток праці В.Мільковича “Osteuropa“, що вийшла у світ 1905 р. у збірнику “Weltgeschichte“ за редакцією Г.Гельмольта, професорська колегія філософського факультету одногосно прийняла рішення про призначення В. Мільковича ординарним професором. У жовтні того ж року він був затверджений на цій посаді міністерством освіти. Отже, В.Мількович став третім – після К.Іречека і М.Грушевського – ординарним професором в університетах Австро-Угорщини, що викладали курс історії Східної Європи.

Посада ординарного професора в університетах гумбольдтівського типу давала формальні підстави для відкриття наукового семінару. Тому В. Мількович кілька разів звертався до міністерства з пропозицією відкрити семінар з історії Східної Європи, проте воно не визнавало потреби у ньому, мотивуючи відмову браком коштів і тим, що на факультеті діяв загальний історичний семінар, керівник якого мав забезпечувати методологічну підготовку всіх студентів-істориків¹⁵.

Лекційний курс В.Мільковича складався з окремих розділів історії Галицько-Волинського князівства, Польщі, Росії, південних слов'ян, історії Молдови та Румунії. Структуруючи програму предмета він керувався звичним державним або регіонально-територіальним, а не етнічним принципом. Як науковець В.Мількович не був прихильником концепції історичної самобутності України. “Автор стоїть на общерусском становищі, – зазначав С.Томашівський у рецензії на одну з найбільших праць В.Мільковича, – у нього одна Russland, одні Russen на світі, чи це князь Святослав, чи Николай II”¹⁶. Не погоджувався В.Мількович з трактуванням М.Грушевським антів як протоукраїнців. Погляди В.Мільковича, а можливо, ще і побоювання ймовірного зменшення обсягу предмета, який він викладав, не дозволили йому рішуче обстоювати ідею відкриття кафедри історії України, яку почали висувати українські студенти. Його позиція у даному питанні була не те що неоднозначною, а не зовсім щирою. У студентській аудиторії він підтримував ідею утворення окремої української кафедри і семінару, а під час прийняття рішень на факультетському рівні й в адміністрації краю висловлював сумніви щодо “дидактичного і наукового поділу предмету історії Східної Європи”.

Коли професорська колегія філософського факультету прийняла рішення про відкриття орієнтовно з жовтня 1910 р. кафедри історії Південно-Східної Європи з особливою увагою на румунську історію, а кафедру В.Мільковича визначила як кафедру історії Північно-Східної Європи, це викликало не лише незадоволення українських студентів, а й українських речників в адміністрації краю. Щоб заспокоїти студентів, адміністрація запропонувала переформулювати назву кафедри В.Мільковича, додавши: “з особливою увагою до української історії.” За згодою звернулися до В.Мільковича, та він відмовився від внесення такого уточнення¹⁷.

Отже, розгалуження вивчення історії Східної Європи пішло за рахунок впровадження окремого викладання лише румунської історії. Вивчення ж української історії залишалося у компетенції В.Мільковича, який й у подальшому відмовлявся від акцентування у назві його кафедри історії України. З кінця 1908 р., коли почалися пошуки кандидатури на виділене міністерством освіти місце екстраординарного професора, який мав читати румунську історію, В.Мількович протегував І.Гергелю, однак останній не мав підтримки К.Іречека, який вважав його

недостатньо продуктивним науковцем, таким, “який кожних 20 років пише одну наукову працю”¹⁸. Зрештою ця посада дісталася І.Ністору – учню К.Іречека.

Варто наголосити, що одночасно з організаційними заходами щодо відкриття кафедри румунської історії активізувався рух студентів-українців за створення кафедри історії України. Так, на 21 червня 1908 р. вони призначили віче, однак ректор відмовив надати аудиторію для його проведення, внаслідок чого воно було перенесене на тиждень пізніше¹⁹. Це спричинило хибне враження, що українська громадськість начебто пізніше, ніж румунська, почала висувати вимоги щодо викладання національної історії.

Українське віче відбулося за участю професорів С.Смаль-Стоцького та В. Мільковича. З промовою виступив студент М.Павлусевич, який зазначив, що існуюча кафедра історії Східної Європи, на відміну від однойменної кафедри у Львівському університеті, не задовольняє українських студентів, оскільки вона не подає систематичного викладу української історії. Віче адресувало колегиї філософського факультету петицію, у якій йшлося про потребу кафедри й окремого семінару з української історії. Особливо наголошувалося, що в разі створення в університеті кафедри румунської історії, повинна бути утворена й кафедра історії України²⁰. У жовтні 1908 р. українські студенти надіслали безпосередньо до міністерства освіти меморандум з вимогою створення окремої кафедри історії України і наукового семінару. Вони особливо наполягали на запровадженні викладання рідною мовою, зазначаючи, що “відповісти вповні вимогам української академічної молоді зуміє лише визначний фаховий знавець української історії в українській мові”²¹. Проте, як свідчить офіційне листування, деканат філософського факультету, сенат університету, крайовий президент Буковини цілковито відкидали можливість відступу від німецької мови викладання. Щодо перспектив викладання української історії (термін *ukrainische Geschichte* використовувався в офіційній лексиці міністерства освіти), то тут були різні думки в університеті та адміністрації краю. Принаймні крайове правління двічі – у травні 1909 та квітні 1910 р. – пропонувало міністерству освіти розширену назву кафедри В.Мільковича, тобто з вказівкою на „особливу увагу до української історії”. Може здатися, що для такого рішення справді бракувало підтримки з боку професора В.Мільковича, який твердив, що українська історія не може бути виокремлена з історії Росії й Польщі.

Після проміжних ухвал остаточне вирішення справи ректор передав на розгляд крайової управи. У відповідному документі йшлося про меморандуми українських та румунських студентів, наводилася частка румунських (майже 20 відсотків) та українських (14,5 відсотка) від новоприйнятих, подавалася загальна кількість студентів з означенням факультету й національності, які відвідували лекції В.Мільковича за два останні семестри (румунів було 7, українців – 21, поляків – 7, німців – 78), і, зрештою, робився висновок, що академічний сенат не в змозі прийняти будь-яке рішення з такого складного питання²². Міністерство освіти, одержавши від адміністрації краю дану інформацію, просило університет конкретніше визначитися зі своїм баченням як облаштування кафедр філософського факультету загалом, так і румунської історії зокрема. Водночас зауважувалося, що питання про утворення кафедри української історії “не має конкретики”²³.

Офіційне листування керівництва Чернівецького університету з місцевою адміністрацією та міністерством освіти з приводу заснування нових кафедр на базі предмета історії Східної Європи зайняло кілька років (І.Ністор протягом цього

часу пройшов шлях від викладача Чернівецького реального ліцею до приват-доцента Віденського університету (1911 р.) та екстраординарного професора Чернівецького університету восени 1912 р.), однак воно не привело до позитивного для українських студентів розв'язку. Не варто скидати з рахунку брак наукових кадрів, які б відповідали їх запитам та панівному в Чернівецькому університеті ригоризму щодо німецької мови викладання.

У Відні з обережністю поставилися до формулювання назви екстраординаріату І.Ністора й прибрали з неї вказівку на румунську історію, обмежившись номінацією нововведеного курсу як *Історії Південно-Східної Європи*. Незвична геополітична термінологія маскувала добре відомий факт, що на Ністора, який захистив дисертацію на тему з історії Молдови, покладалося викладання румунської історії загалом. Цей випадок та ігнорування міністерством освіти ініціатив щодо "українського" наголосу в назві кафедри М.Грушевського прояснює, зокрема, як мотиви відмови В.Мільковича від аналогічних нововведень, так і кафедральну політику Відня у сегменті історичного знання загалом.

У Чернівецькому університеті надто ригористично ставилися до функціонування німецької мови у діловодстві й адмініструванні, навчальному процесі. Вся документація й робочі плани викладачів у тому числі з українознавчих дисциплін укладалися виключно німецькою мовою.

З огляду на те, що українське населення Буковини становило 42 % і з початку ХХ ст. значно політизувалося, адміністрація мала намір не допустити загострення академічної ситуації на національній основі, як це мало місце у Львові. Цим можна пояснити той факт, що Сенат Чернівецького університету, на відміну від Віденського, не задовольнив прохання частини львівських студентів-сецесійників, зарахувати їх тимчасово до Чернівецького університету. Керівництво останнього не змінило свого рішення й після гострої критики на його адресу, що прозвучала у Буковинському ландтазі з боку українських депутатів. У Віденському парламенті це питання порушував авторитетний буковинський посол М.Василько проте без позитивних наслідків. З цих же міркувань влітку 1910 р. чернівецька прокуратура дала дозвіл на конфіскацію і вилучення з обігу брошури "Хай живе український університет", видану в Львові. Разом з тим варто зазначити, що науково-академічні потреби українських професорів і студентів в україномовній літературі цілком задовольнялися. Бібліотека мала у своїх фондах видання всіх визначних українських письменників, а також Наукового товариства ім. Шевченка та Українського наукового товариства у Києві, які збереглися у фондах донині. Крім того, в опублікованих штатах професорсько-викладацького складу університету С.Смаль-Стоцький і З. Кузеля зазначили своє членство у НТШ та УНТ.

Заснування Чернівецького університету, безумовно, мало позитивні наслідки. Його функціонування впродовж 44 років як німецькомовного прилучало буковинський край до високої європейської культури, сприяло формуванню української інтелігенції, взаємозбагаченню національних культур.

¹ Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії / Відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – С.10.

- ² Штільфрід Б. Буковинці у австрійському рейхсраті. – Чернівці, 2005. – С.19.
- ³ Барвінський О. Спомини з мого життя. Част. перша та друга. – К., 2004. – С.248.
- ⁴ Там само. – С.250.
- ⁵ Ботушанський В. Чернівецькому університету – 130: Погляд крізь віки // Буковина. – 2005. – 28 вересня.
- ⁶ Зміст терміна “кафедра” потребує контекстуального уточнення, оскільки внаслідок радянської політики у галузі науки і вищої освіти утворилася конструкція, аналогічна виробничо-цеховій: під керівництвом завідувача працює кілька професорів, старших викладачів та асистентів, які всі разом утворюють кафедру. За європейською традицією XIX – початку XX ст. під кафедрою малася на увазі посада ординарного (штатного) професора, який проводив наукові дослідження у певній галузі науки й вів основний лекційний курс з тієї чи іншої навчальної дисципліни. Фактично кафедра ототожнювалася з особою ординарного професора. Екстраординарні (позаштатні) професори вели, як правило, курси, які деталізували основну навчальну дисципліну. До категорії позаштатних викладачів факультету належали приват-доценти, статус яких був перехідним.
- ⁷ Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ; Чернівці, 1996. – С.43.
- ⁸ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3.– Оп. 2.– Спр. 15071. – Арк. 141, 142 – зв.
- ⁹ Deutschsprachige Quellen zur Geschichte des Bildungswesens der Bukowina um 1900. – Klagenfurt. – 1994.– S. 12.
- ¹⁰ Die k.-k. Franz-Josephs Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes Festschrift. Hrsg. vom Akademischen Senat. – Czernowitz, 1900. – S.106.
- ¹¹ Листування І.Франка й М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – К. – 1928. – Т.1. – С.339.
- ¹² ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 754. – Арк. 9.
- ¹³ Leitsch W, Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien. 1907–1948. – W., 1983. – S.56.
- ¹⁴ Там само. – S.55.
- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 21466. – Арк. 97, 97-зв.
- ¹⁶ Томашівський С. Prof. Dr. Wladimir Milkowicz. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F.Helmolt.– Leipzig und Wien, 1905.– 596 S. // Записки НТШ. – 1907.– Т. 80.– С.201.
- ¹⁷ Чернівецький університет. – С.57.
- ¹⁸ Leitsch W, Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien. – S.58.
- ¹⁹ Буковина. – 1908. – 21 червня.
- ²⁰ Буковина. – 1908. – 1 липня.
- ²¹ Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії. – С.55.
- ²² ДАЧО. – Ф. 3.– Оп. 2.– Спр. 21466. – Арк. 31.
- ²³ Там само. – Арк. 33, 33-зв.